

Szász Zoltán

„A szellem gentlemanje”

1

Mindig különvéleménye volt; amire más is rájött, nemigen érdekelte. Lehet, hogy ez túl sommásnak tűnő megállapítás, de tény: azok, akik nekrológot írtak róla – Schöpflin Aladár, Móricz Zsigmond, Márai Sándor –, nem mulasztották el megjegyezni, hogy rendszerint nem értettek egyet vele. Meggyőzni természetesen nem lehetett: a „vitafél” általában szóhoz sem jutott tőle. Móricz így írta le Szász Zoltánnak ezt a vonását: „Született ellenmondó, abszolút különvélemény. Soha senkinek nem deferált. De nem is lehetett vele vitatkozni, mert akkora szózuhataggal fojtott le, hogy lélegzethez sem jutottál, az érvek, a tudás, a szempontok olyan káprázatos rohama lávázott belőle, hogy elég volt elámulni ezen a tökéletes felkészültségen. S nem volt kérdés, ami egy irodalmilag képzett budapesti ember előtt feltűnhetett, amiben ne lett volna ugyanolyan egészen felkészült.”¹ A róla szóló további megemlékezések, illetve nekrológok, így Schöpflin és Márai írásai együtt a magányos, nyo-

1 m. zs. [Móricz Zsigmond]: *A halál mezsgyéjén*. Kelet Népe, 1940. 7. szám, 20. p. (Az idézeteket a mai helyesírási irányelvek szerint átírva közlöm.)

morúságos körülmények között tengődő utolsó úr képét őrizték meg róla – aki viszont nem tudta ki futni igazi formáját; Móricz is megállapítja, hogy nemigen ismert mást, aki ennyit tudott – s aki ilyen keveset hozott ki magából. Schöpflin felsorolja ugyan, hogy Szász mely műfajokban alkotott, de búcsúszövegében ezeket a munkáit sem érdeme-síti sok szóra. Szerinte Szász Zoltán prózájában és drámájában sem az ábrázolás az érdem, hanem a dialektika. Novellái is inkább csevegések; a cikkei is azok. Amikor pályája kezdetén Ambrus Zoltán lapjába tanulmányt írt Nietzschéről és Schopenhaueréről, mondja Schöpflin, azt várták, hogy nagy esszéista lesz belőle, „[...] mégse lett esszé-író. Egész életében tárcaíró maradt, társadalmi és lélektani csevegések írója.”² Közben pedig tudjuk, hogy filozófiai műveltségének ezer jelét adta, írásaiba beszötte ide vonatkozó olvasmányélményeit; a századelő orgánumaiban vagy 1923–1924-ben kiadott folyóiratában, *A Szellemben* pedig, melyet egymaga írt, komoly társadalomtudományi vonatkozású tanulmányai találhatók. Hogy ezeket ki olvasta, azt persze nemigen lehet tudni; azt sem, honnan volt annyi pénze hogy egyáltalán megjelenethette – ha rövid ideig is – ezt az orgánumat (melynek számai ma közgyűjteményekben is alig találhatók meg, magam kettőhöz jutottam hozzá). Még egy idézet, most Máraitól, ebben már nemcsak Szász életének szellemi vonatkozásaira, de az őt szigorúan korlátozó materiális tényezőkre is találunk utalást: „Órákon át tudott vitatkozni elvont, világmegváltó vagy fogalomtisztázó kérdésekről, s közben tudtam, hogy vitatársamnak, aki ilyen erővel, töretlen hévvel áll ki a legnemesebb emberi ügyek mellett, pontosan annyi pénz van csak a zsebében, amennyi feketéje kifizetéséhez szükséges, s tudtam azt is, hogy nincs mód reá, segíteni neki, nincs földi hatalmasság, melytől vagy akitől pénzt elfogadna, nem ismeri a kölcsönkérés szokásait, megközelíthetetlen nagyúr, félelmes, didergető szegénységében is.”³

Könyv alakban megjelent művei közül az első és legterjedelmesebb, *A szerelem*, noha az új lexiko-

2 Schöpflin Aladár: *Szász Zoltán halálára*. Nyugat, 1940., [261.] p. A „csevegés” – talán Schöpflin szövegéből (bár Kaffka Margit később citálандó cikkében is szerepel) – átöröklődött, szinte „állandó” jelzője lett Szász munkáinak. Lásd a lexikonszócikket: „Tanulmányaival tűnt fel, különösen *A szerelem* c. bölcselkedő-csevegő kötetével (1913).” *Magyar irodalmi lexikon*. Főszerkesztő: Benedek Marcell. III. köt. S–Z. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965, [154.] p. 3 Márai Sándor: *Egy úr emléke*. In uő: *Íhlet és nemzedék*. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, [Budapest 1992] (Márai Sándor művei), 135. p.

nok elbeszélésökötteként – „elb.” – jelölik, valójában egyetlen terjedelmes esszé, illetve tanulmány. Kellő munka lehetett: néhány év alatt három kiadása jelent meg – recepciója viszont nemigen volt. Írója Kaffka Margittal keveredett miatta polémiába, aki a nőkről szóló passzusok közül többet naivnak minősített. Kaffkának az eredetileg a Nyugatban megjelent kritikájára Szász írásban válaszolt ugyanott; cikke tengelyében az állt, hogy az író nő nem a közmegegyezésnek megfelelően használja az idézőjelet, a nála szereplő Szász Zoltán-citátumok egyike sem származik ugyanis a bírált könyvből. Ezt Kaffka el is ismerte, de állította, hogy a részben általa alakított idézetek szerinte híven tükrözik Szász téziseit. (A cikk, a válaszcikk és a viszontválasz együtt olvasható az író egyik könyvében.⁴) Nem érdektelen, hogy Kaffka Margit szerint Szász a szerelem tárgyaként munkájában megjelenő általános nőalakot elméletileg a polgári középosztály hölgyeinek jellemzőiből vonta el – erre valóban van utalás a könyvben –, gyakorlatilag viszont a kispolgári nő jegyei mutatkoznak meg benne. Ez azért is érdekes, mert Szásznál egyébként egyfajta kulturális elit válik követendő mintává, aminek „tenyésztelepe” a polgárság citoyen ága. Irodalmi eszmélkedésében viszont, s ezt saját vallomása támasztja alá, nem a polgári gondolkodás és mentalitás képviselői játszottak perdöntő szerepet – vagy legalábbis nem csak ők. Meghatározó olvasmányélményeit pontosan ismerjük. Az első világháború utolsó évében megjelent *Könyvek könyve* című kiadvány a magyar szellemi élet számos kiemelkedő alakjának vallomását közli a szellemiségének alakulását befolyásoló könyvekről.⁵ Ebben Szász a kritikusok, publicisták, szerkesztők csoportjában szerepel – noha a kopf mint két sikeres mű, a *Ked-*

4 Kaffka Margit: *Hullámozó élet. Cikk, tanulmányok*. A válogatás, előszó és jegyzetek Bodnár György munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, [Budapest] 1959, 111–[115.]; 328–333. p. Kaffka véleménye a könyvről egyébként egyáltalán nem elutasító: „Teóriás beskatulyázások, furcsa szentenciák, szaloni értékű és merészségű döntések akadnak Szász Zoltán könyvében; de van sok becsületos jóindulat, írói kvalitás, szellemesség és komoly, igaz-emberi morál. Ember beszél itt, aki mindenfajta emberi – író, ki mindenfajta írói – zülléstől, kávéházas, pesties, cinikus, komolytalan, veséző iránytól moraliter a legtávolabb tudott maradni.” I. m., 115. p.

5 *Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól*. Szerkesztette és bevezetést írt hozzá: Kőhalmi Béla. Lantos kiadása, Budapest [1918], 179–180. p. A megkérdozetteknek arra a két kérdésre kellett válaszolniuk, hogy mely műveket olvasnak állandóan vagy újra meg újra, illetve hogy melyek gyakoroltak rájuk átmenetileg nagy hatást.

ves mester! című színdarab és a már említett *A szerelem* szerzőjeként mutatja be –, például Fenyő Miksa, Fülep Lajos, Ignatus, Lukács György, Schöpflin és Supka Géza társaságában. „Kérdésére nem adhatok egészen pontos, a kérdés irányításaihoz teljesen igazodó feleletet – kezdi válaszát –, mert ha azt tenném, legfeljebb egy-két könyvet említenék, s ezeknek említése pedig nem jellemezné kimerítően fejlődésemet. Ezért inkább egyes írókat, sőt egész eszmeáramlatokat fogok említeni, amelyek egymásban és egymás mellett hatottak gondolkozásom kialakulására, s így a bennem rejlő organikus tulajdonságok mellett az okai, hogy olyan vagyok, amilyen.” Nyilatkozata szerint öt-hat éven keresztül olvasta, tizenkét-tizenhárom éven keresztül Platónt, Kantot, Schopenhauert. Húsz éves kora körül egy rövid időre Nietzsche hatása alá került, majd tartósabb érvénnyel Taine és Renan búvkörébe, ezután pedig Darwin, Spencer és Haeckel mutatott irányt neki. Harminczévesen a történelmi materializmus és a szociáldemokrácia kötötte le, az ekkor rá ható szerzők közül csak Max Nordaut említi meg. A körkérdés idején a freudizmus és Bergson foglalkoztatja. „Különösen kedveli” Goethét, a Faustot és a West-östlicher Divant, Heine verseit, főként utolsó korszakából, Vörösmartyt, Aranyt – elsősorban a *nem népies* műveit –, *az ember tragédiáját*, Byron *Don Juanját*, végül a regényírók közül Stendhált, Balzacot, Zolát, Flaubert-t, Anatol France-ot, Tolsztojt. A névsor a nem par excellence regényíró D’Annunzióval zárul, ami azért is érdekes, mert azon ideológia iránt, amellyel az olasz író neve később összekapcsolódott – ez a fasizmus –, Szász a legparányibb rokonszenvet sem táplálta. A drámaírók közül Molière, Ibsen, Rostand a kedvencei. „Újabban politikai tanulmányokat olvasok” – fejezi be Szász a felsorolást, ezzel talán alkotói fordulatát is bejelentve, illetve előlegezve. *A szerelem* című könyve egyik fejezetében egyébként az általa változatlanul tisztelt Schopenhauer szerelemfilozófiáját cáfolja.

Ami Szász Zoltán neveltetését, a kultúrába való családi beágyazottságát illeti, pályaképe atipikusnak mondható. Ugyanis abból a szemerjai előnévű Szász családból származott, amely számtalan tagját adta a XIX. és a XX. század (főként erdélyi) kulturális elitjének, sőt, volt olyan időszak, amikor az erdélyi és a magyarországi református egyház élén is az e családból származó püspök állt. Később idézem Lengyel József könyvét, amelyben az áll, hogy maga Szász Zoltán is püspöki volt, ám ez az adat téves. Az Új magyar irodalmi lexikonban számos szócikk

van a família tagjairól,⁶ s ezekből némi következtetéssel⁷ az derül ki, hogy az 1877-ben Kolozsvárt született Szász Zoltán unokaöccse volt a püspök Szász Károlynak (1829–1905), nagyapja Szász Károly (1798–1853) jogtudós, politikus, Kemény Zsigmond tanára volt. Bizonyos, hogy tisztában volt ennek a családi múltnak, illetve neveltetésének a hozadékai-
val, a püspökök, írók, püspökírók fölhalmozta szellemi tőke jelentőségével. Lennebb szövegek a zsidókról írtak, az 1920-as évek közepén kiadott könyvről; ebben ő is nagyra értékeli a zsidóságnak a kultúrában betöltött szerepét – ezt pedig elsősorban a szellemi elit „beltenyészeté”-nek üdvös hatásából vezeti le. S bár eddig kevés nyomát találtam annak, hogy túlságosan pozitívan értékelte volna általában a protestantizmus eszméirányzatait, vagy konkrétan a magyar református szellemi hagyományt, amikor ezt az említett tézist tárgyalja, talán öntudatlanul és közvetetten, de hazabeszélt: „... a középkorban a keresztény szellemi életnek majdnem kizárólagos hordozója a katolikus papság volt, melyet a nőtlenség meddősített, és így a legszellemibb hajlamú egyedek kikapcsolódtak a szaporodásból. Hogy mit vesztett a kereszténység emberállománya a katolikus papság nőtlensége folytán, ezt megsejteti az az ismert tény, hogy egyes protestáns országokban, Nagy-Britanniában és Németországban a papi családokból tömegesen kerültek ki jeles szellemi tehetségtelű emberek. Régebbi századokban mindenütt, az angolszász országokban még ma is a papi pálya a tehetséges, kiváló egyének versenytere, e foglalkozási ág tagjainak szaporodása tehát nagy érdeke minden kulturális fejlődésnek.”⁸ Mindezek dacára Szász Schöpflin szerint „nem vállalta a családi hagyományt”⁹ sőt, konzervatívnak minősítve azt, szembe is szállt vele, így került egy másik pályára, a sordíjas újságíróra. Megerősíteni látszik ezt az idézett Mórícznakról is: „Szász Zoltán egy egész társadalmi réteget hurcolt magában, s egy életet áldozott rá, hogy az ezzel való szakítását dokumentálja. Ez a harc kiélte acéltartalmát, s csak ritkán suhantott a damaszkuszi penge döntően.”¹⁰ Az igaz-

sághoz persze az is hozzátartozik, hogy a családnak ez az úgymond megcsontosodott ága viszonylag friss képződmény – a Kemény Zsigmondra ható Szász Károly szintén Károly nevű unokája Ady szigorú bírálója lesz. Szász Zoltánból sem lett feltétlen Ady-rajongó. A *Még egyszer* című kötetéről Fenyő Miksa szerint még értékelő cikket írt, de később egyre kevésbé tudott azonosulni Ady költészetével.¹¹ Viszont a *Magyarság és zsidóság* című, említett könyve elé Adytól választott mottót. A protestáns család szellemi örökségének vállalását egyébként még a „klerikális”-nak tekintett folyóirat is szívesebben vette volna. A Katolikus Szemleiben találunk egy bírálatot Szász színdarabja, a *Kedves mester!* bemutatójáról – erről a darabról, illetve a színpadi produkcióról több cikket írtak, mint további négy könyvről együttvéve –, s ebben a kritikus „egészében mérgezettnek” minősítette „a szerző tehetségét”, megjegyezve, hogy nem a családi tradíciókkal van a baj.¹² Polgári tárgyú darabról van szó, idősebb, a társasági életben szokásos képmutatással magát nem fárasztó íróval, megunt kapcsolatokról, szerelemmel és nemiséggel, fanyar, sokszor igénytelennek tetsző, de őszinte érzelmekkel a sznobéria háttérben. Kiderül azonban belőle, hogy Szász, aki a „feudalizmusnak” üzent hadat tanulmányai egy részében, nem esik hasra a formálódó nagyvárosi polgárság erkölcsi konvenciói előtt sem. Főhőse, Zólyom, az író így vélekedik ennek az életnek egyik jellemző tünetéről: „A pletyka, a rágalom, a hazug legenda, ami valakinek a legbelsőbb magánéletéről elterjed, nem csinálható vissza, nem szüntethető meg egykettőre. Ez olyan, mint valami gőznemű anyag, ami a saját súlytalanságánál fogva terjed szerteszét. A pletyka, uram, lelki szájbúz, s ez elől is, mint a testi elől, csak kitérni lehet s vární, amíg eloszlik.”¹³ Ez lehet az egyik oka annak, hogy az az

11 Erről az első cikkről és a későbbi fordulatról írja Fenyő: „Jóindulatú, igazságos kritika, a kitérő Szász Zoltán tollából. Érdekes a dologban az, hogy többen voltak, akik Ady Endre verseit a kezdetben fanyalogva fogadták, és később igaz híveivé váltak – Szász Zoltánnal éppen fordítva történt, minden Ady-kötet egyre határozottabban fordította el Adytól.” Fenyő Miksa: *Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről. In Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Vezér Erzsébet. Akadémiai Kiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete – Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest 1975 (Új Magyar Múzeum. Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye 10.), 75. p.

12 Várdai Béla dr.: *Színházi bemutatók. (Februártól május közepéig.)* Katolikus Szemle, 1917, 539. p.

13 Szász Zoltán: *Kedves mester! Színmű három felvonásban*. Légrády testvérek, Budapest 1917, 106. p.

6 Új magyar irodalmi lexikon. [III. köt.] P–Zs. Főszerkesztő: Péter László. Második, javított, bővített kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest 2000, 2051–2056. p.

7 Erre azért van szükség, mert a Szász Zoltán-szócikkből csak az derül ki, hogy apja Szász Gyula (1834–1895) volt, de szócikket csak a család egy másik Gyula nevű tagja (1866–1891) kapott.

8 Szász Zoltán: *Magyarság és zsidóság*. Szekulesz Imre és társa, Budapest [1926], 65. p.

9 Schöpflin Aladár: *Szász Zoltán halálára*. I. m., [261.] p.

10 m. zs. [Móríc Zsigmond]: *A halál megszűjén*. I. m., 20. p.

utalt kritika a Katholikus Szemlében nem is olyan könyörtelen. Szász ugyanis egy olyan jelenséget is ábrázol a darabjában, amely a konzervatív katolicizmusnak épp oly kevéssé lehetett ínyére, mint neki. A kritika idevágó passzusa kissé elrajzoltan, de valószínűleg jó érzékkel tapint rá Szász egyik valószínűsíthető, legalábbis néhány dolgozata alapján általam is feltételezett tulajdonságára: „Olykor-olykor az a benyomásunk a darab során is, meg Szász egyéb írásait olvasva is, mintha hírhedt eszméit maga se venné komolyan, s a hév, mellyel védi őket, egyenesen a paródia hatását célozná. Erre vall a darabnak egy emancipált nőalakja, a Kisinyovból menekült zsidó doktorkisasszony, aki afféle szabadegyetemet tart a lakásán, s tulajdonképp irgalmatlan szatírája a mai modern nőknek is, az őket megköttyasztó eszméknek is. Az érdekelt irányokból meg is botránkoztak rajta.”¹⁴ Ahhoz, hogy ami ebben az idézetben magára a szerzőre vonatkozik, nem volt teljesen légből kapott állítás, van egy fontos támpontunk, Szász egyetlen novelláskötetének záródarabja, *A híres író*. Ebben a novellában a felolvasóestjére egy vidéki városba érkező író, Enyedi szállodai szobájába azzal az ürüggyel tör be egy lányolvasója, hogy meg akarja tudni, hiszi-e a mester azt, amit ír. A lány látszólag – az író sejtése szerint ugyanis valójában (talán tudattalanul) flörtre pályázik – azzal a gyanúval él, hogy a főhős, dacára könyvei tárgyának, amelyben „a szenvedély, a kéz, az életélvezés evangéliumát” hirdeti, voltaképpen unalmas alak. Enyedi bevallja: „Én tényleg csak mások számára hirdetem a kéz, a gyönyör, a szenvedély, a szerelem harsogó himnuszát, s magam a józanság híve vagyok. De ez nem azért van, mintha én nem hinném ennek az élvhajhászó álláspontnak a jogosságát, hanem mivel nem vágyom már semmiféle élvezetre”. A közvélemény viszont testi alkata és első művei hatására a „kéjíró” szerepére jelölte ki, s e „rákényszerített” szerep alól nem tud kibújni: „Muszáj nőket kompromittálnom, muszáj erkölcsellenes tanokat hirdetnem, muszáj a szépeférség dekoratív hatásait öltözködésben, hajviseletben érvényesítenem. Valójában pedig szent meggyőződéselem, hogy a szerelem egy unalmas, kiskorúaknak való idegrongálás, s az erkölcs és mértékletesség az emberi faj legbölcsebb feltalálásai.”¹⁵ Ő egyébként is

tisztelettel a női ártatlanságot, egyszóval itt nem lesz ka-land. Térjünk vissza még egy idézet erejéig a drámához, pontosabban a fogadtatásához. A Katholikus Szemle idézett cikkének ismeretében azt gondolhatnánk, hogy az abban foglaltak egybecsengenek a „jobboldali”, illetve a „konzervatív” sajtó általános álláspontjával. Valójában Szász méltó és egyik legelismertebb minősítésére Tisza István lapjában, a Herczeg Ferenc szerkesztette Magyar Figyelőben találhatunk rá, szintén a *Kedves mester!* kapcsán, egy több színházi bemutatóról szóló cikkbe ágyazottan. A cikkíró Salgó Ernő így látja Szász „legbecsesebb” – ám e darabban hátrányos – írói tulajdonságait: „[...] gondolkodásra fegyverzett elme, ki élesen boncoló figyelemmel ügyeli az élet jelenségeit, és erősen, szinte szenvedélyesen meggyőződéses természet, ki nem ismeri azt a lelki tunyaságot, melyen eltompulnak a benyomások. Körülbelül másfél évtized óta szerepel számottevően a hírlapirodalomban, jobban mondva: a hírlapírás kiválóan irodalmi jellegű osztályában, és ez idő alatt bőségesen megbizonyította, hogy nemzedékének legérdekesebb alakjai közé tartozik.” Tehetsége „Valami különös vegyülékét tünteti fel az erősen érzelmi fantáziájának, mely mindenütt a testiséget keresi és a filozófusi szemléletnek, mely minden melléktekinet nélkül egyre csak törvényeket nyomoz. [...] Érdeklődése fogékony az élet minden nagy és kis kérdése iránt, de legfőként a szexuális dolgok kötik le, és elmélkedése, mely mindenütt szabad a megszokott előítéletek béklyóitól, sehol sem radikálisabban teoretizáló, mint a nemi élet jelenségeinek vizsgálatában”. „Abba a dilemmába kerül, hogy akik szeretik a témáját, általában nemigen rokonszenveznek a dialektika mutatványaival, azok pedig, kik szívesen követik a gondolat elcsapongásait, többnyire húzódoznak a darab adataival való foglalkozástól.”¹⁶

Szász novellái egy-egy általa kidolgozott tételt illusztrálnak; erre maga is már előzetesen fölhívta a figyelmet a *Séták a függőkertben* előszavában, de recepciója egyik fontos darabjából is ez derül ki. Utaltam rá, hogy Schöpflin Aladár szerint e próza legjellegzetesebb vonása a dialektikája. Valószínűleg Schöpflin volt a Vasárnapi Újság azon anonim kritikusa is, aki elismerte a novelláskötet „újszerű, eredeti nyomokat kereső” voltát. A darabok szerinte (is) „dialektikai természetű”-ek, nem drámaiak vagy epikusak, sőt, „dialektikai novellá”-nak nevezi azokat. A recenzens úgy látta, hogy Szász többnyire „[...] teljesen élükre állított helyzeteket és gondolatokat állít élénk, ezeknek

14 Várdai Béla dr.: *Színházi bemutatók*. (Februártól május közepéig.) I. m., 538. p. (Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a szöveg szintjén ez a szatíra ma nem tűnik olyan „irgalmatlan”-nak, mint a recenzens vélte – persze a színpadi megjelenítés fölerősíthette ezt a hatást.)

15 Szász Zoltán: *A híres író*. In uő: *Séták a függőkertben*. Budapest, Franklin, 1914, 217–219. p.

16 Salgó Ernő: *Színház*. Magyar Figyelő, 1917. II. köt., 115–116. p.

az útján keresi a törvényszerűségeket, ahogy a természetet kutató tudósok kísérleteiknél rendszerint mindenféle mellékkörülményeiktől megtisztított, ideális állapotba juttatott helyzeteket teremtenek a kísérletük tárgyát adó jelenségnek, hogy így annál félreérthetlenebb legyen a természeti törvénnyel való kapcsolatuk. Ez az élreállítottág teszi Szász Zoltán gondolkodásmódját a görög szofista filozófusokéhoz hasonlóvá: inkább az érvek ügyes csoportosításával, egymással a bebizonyítandó tétel célja szerint való szembehelyezésével ingatja meg az olvasót, semmint tételeinek a meggyőző belső igazságával. Legtöbb tételének ugyanazon módszerrel az ellenkezőjét is lehetne bizonyítani.¹⁷

A tételszerűséget, mint mondtam, a kötet számomra legrokonosabb írása, az előszava¹⁸ is igazolja. Ebben a szerző maga állítja, hogy a könyvbe sorolt munkák lényege a sajátos élethelyzetekben megnyilatkozó törvényszerűségek kutatása. A szövegek „első ránézésre” novelláknak, tárcanovelláknak, elbeszéléseknek látszanak, de mégsem azok, „vagy legalábbis nem alkotják e műfajok hagyományosan tipikus példányait”. A „mese”-nek is kevés szerepe van bennük, az csak háttér; a lényeg „bizonyos érzések, gondolatok, sőt elméletek kibontakozása”, s „e történetek igazi meseje ez a kibontakozás”. Az epika egyik pólusán a detektívtörténet áll – az ő novellái az ezzel ellentétes végtetet képviselik: a történetyszerűség helyett „fontosabb bennök az emberi lélek nagy és kis mozgolódásainak törvényszerűségeit megsejtetni igyekvő hajlam”. Kétségtelen, hogy nem papirfigurákat akart alkotni, a személyiség szellemi és lelki megnyilvánulásait a környezettel – intézményekkel, emberekkel – való konfrontációikban ábrázolja, egyértelműen azonosítható társadalmi közegbe helyezve történeteit. Ez a közeg – szerinte – „a társadalom csúcsa”, a „szociális függőkert” – „De a kivágott mellek, a fáradt kézlegyintések, a vad összefonódások, a csipkés fehérműk, a parfümök, a gyöngyök jelentőségben mégiscsak másodsorban jönnek, a gondolatok suhanása s az érzések rezzenései után”. A „mesenovella” és a „lélektani tanulmányok és kísérletezések” között elhelyezkedő írások ezek, amint azt ő maga is

főként a kötet összeállítása, a darabok válogatása során megtapasztalta, s noha írás közben nem törekedett „annyira” a műfaj tudatos alakítására, ez egyezik a változás tendenciájával is, ugyanis a történetről folyamatosan a lélektanra kerül át a hangsúly; ez felel meg „az emberi szellem fejlődési hajlamának”. Eszerint a „mese” a szellemi fejlődés alacsonyabb fokán áll, a „kultúrember” már, egy magasabb fejlettségi fokon, többre vágyik ennél. Ez azonban nem hordja magában annak veszélyét, hogy az emberiség elfordul az irodalomtól: „Felvetődhetik [...] az az aggály, hogy a mesétől való eltávolodás s a lélektanhoz és a bölcsészethez való közeledés magától a művészettől való eltávolodást jelenti, s az irodalmat végül tudományá s ártítja, tehát egy oly fejlődést képvisel, mely az irodalom önbeszűntetésének volna nevezhető.” Főlöleges aggodalomról van szó, nyugtatja meg Szász prózája lehetséges olvasóit. Már Goethe megmondta ugyanis, hogy az irodalom átmenet a művészet és a tudomány között. A mese modellál, ez az „artistikus elem”, a szöveget viszont az élet törvényszerűségeinek érzékeltetése teszi irodalomná. Művészet és tudomány között van elegendő fokozat, az irodalomnak pedig van elég helye ezekben, amit betölthessen. Szász későbbi, általam ismert novellái – például azok, amelyeket A Szellem című folyóirata első számában közölt – ugyanebbe a novellatípusba tartoznak.

Ifjabb korában Szász Zoltán a próza és a dráma mellett a harmadik műnemben is megnyilatkozott. Komlós Aladár olyan fontosnak tartotta Szász összesen négy általa ismert, 1904 és 1906 között írt s az Elek Artúr *Újabb magyar költők* című antológiájában közölt versét,¹⁹ hogy líratörténeti monográfiájának Az erotika költői című fejezetében önálló – igaz, mindössze kétoldalas – alfejezetet szentelt neki.²⁰ Szász költészetét a testiség értelmezése miatt tartja figyelemre méltónak; a költő a nemiséget „ellenállhatatlanul kívánatos”-nak s egyszersmind „állatának, tébolynak, otromba táncnak tartja”. Komlós ezt például az alábbi idézettel támasztja alá:

„... ez az üdv, ez
S érzem a csók alján az átkot,
S hogy minden ölelésben elvesz
Egy gondolat, mit lelkem ápolt,

17 [Shöpflin Aladár?]: *Séták a függőkertben*. Vasárnapi Újság, 1914, 25. szám, 499–500. p. A recenzens végső ítéletében kiemeli „az író argumentumainak bőségét”-t, „kifejezésének energiáját”-t, „formulázásának világosságát”-t és „elmésségét”-t, amelyek az írásokat érdekfeszítőkké teszik.

18 Szász Zoltán: *Előszó*. In uő: *Séták a függőkertben*. Franklin, Budapest 1914, [3]–8. p.

19 *Újabb magyar költők*. *Lyrical anthology 1890–1910*. Összeválogatta: Elek Artúr. Nyugat kiadása, Budapest [1911]; Szász e kötetben szereplő versei: *Macskazene; Testvérek;... Animal triste; Ragyogásod vak fény nekem* (129–135. p.).

20 Komlós Aladár: *A magyar költészet Petőfitől Adyig*. Második, módosított kiadás. Gondolat, Budapest 1980, 349–[350.] p.

Nincs, nincs erőm legyőzni vágyam,
Ha üszkei új lángra gyúlnak.
Elmém helyén erőtlen árny van,
Ha testemre a csókok hullnak.

S érzem nőni az eszmemáglyát
Csóklángokra lobogva újra,
Lelkem búsan bevonja szárnyát...
Pihentem, állat vagyok újra.”

Érdeklődése többágú voltára, többirányú problémérzékenységére jó példa A Szellem című „egyszemélyes” folyóirata. Ebben is azok a témák foglalkoztatták, amelyek a könyveiben, csak itt sűrítve látjuk ezeket. Az első, pontosan négyéves, 1923 júniusában megjelent számban²¹ például az előszó jellegű írás utáni második, az egységen belül a legterjedelmesebb szöveg címe: *A fajvédelmi ámitás*, ebben például bő fejtegetések közepette azt állítja a keresztény kurzusról, hogy az se nem nemzeti, se nem keresztény. A következő, *A dunai konföderáció felé* című írás Kosuth koncepciójának újraaktualizálása, a *Kortörténeti adatok* egyike a háztartási alkalmazottaknak a zsidó, illetve a keresztény háziasszonyokhoz fűződő viszonyához, illetve az ennek kapcsán látható különbségekhez fűz kommentárt, az egyik fajvédő lap olvasói leveléhez kapcsolódva. Egy másik, ugyane gyűjtőcím alá sorolt jegyzet a fajvédők közötti belháborúkról írt maró szatíra. Ezeket két novella követi, majd két rövid színházi tárgyú írás, az egyik Beöthy Lászlóról, a másik az akkor fiatal színésznőről, Darvas Liliről. Az utolsó írás színikritika egy Ibsen-darab vígszínházi bemutatójáról. Azonban ebben a kiadványban is a közvetlen politikai üzenet a fontosabb. Az füzet első tanulmányából úgy látom, hogy ekkor halaszthatatlan szükségszerűségnek látta valamiféle új kiegyezés létrejöttét, a szerinte hazug és káros „kurzus”-ideológia beszüntetését: „A szavak és a tettek közt egy hatalmas űr tátong. Egy erkölcsi szakadék ez. S ha ez a szakadék be nem zárul, az ország az anyagi és szellemi romlás egyre szörnyűbb pokolköreibe fog süllyedni. A magyarság pedig nem érdemli meg, hogy a jövő történetírója végérvényes igazságként jegyezhesse be a történelem könyvébe ezt az aforizmát: a keresztény kurzus a kereszténységből nem valósított meg semmit, csak a poklot.”²²

2

„Ősi öröksége egy monokli volt, amit soha le nem ejtett. Egy merev nyakszirt, ami soha meg nem haj-

21 A *Szellem*. Szász Zoltán írásai. A kultúra szemléje. Budapest. 1. füzet, 1923 június.

22 Szász Zoltán: *A fajvédelmi ámitás*. In: A *Szellem*. I. m., 30. p.

lott. És egy raccsoló kiejtés, amivel a kommün legvésezebb napján így szózkodolt:

– Igen tisztelt Ohaim!

A tömeg felzúgott:

– Elvtársak, elvtársak! Nem?

Ő folytatta:

– Igen tisztelt Oaim!

S minél nagyobb a felzúdulás, harmadszor is:

– Iggen tisztelt Orahim!

És egy nagy beszédben összefoglalta az uralmon levő elv összes felismert támadható felületét.

Romanelli mentette ki a börtönből.”²³

A Móricz emlegette beszédéről, amelyet Szász 1919. július 7-én mondott el az írók és újságírók szakszervezetében, s amely után természetesen már másnap Korvin Ottó elé állították, részletesebben szölok még, második részét, a sajtómunkások többsége által elfogadott deklarációt pedig szó szerint idézni fogom. Előbb azonban lássuk, mi volt Szász Zoltán véleménye 1918. végén az októberi „forradalom”-ról. Ennek hívei közé tartozott, s bár mint rögvést látni fogjuk, fogalmi szinten (és a későbbiekben) legalábbis nem volt a radikalizmus feltétlen híve, a Jászi Oszkár féle polgári radikális párt elitjébe, sőt vezetőségébe tartozott. (Meggondolkodtató egyébként, hogy korábban, 1911-ben még Jászi Oszkár is „utópistának” és „irrealisnak” minősítette Szász szemléletét.²⁴) Az ekkor modernnek számító – vagy annak nevezett – eszmék híve volt, a nyugat-európai demokráciák – meg az amerikai – adták számára ekkor is, később is a mintát. Írt Jásziék folyóiratába, a Huszadik Századba, a húszas években pedig az e csoport nevében utóvédharcot folytató Vámbéry Rusztem és Csécsy Imre Századunk című orgánumába. Ez utóbbi 1930-as évfolyamában jelentek meg azok az aforizmái, amelyek közül az egyik azt cáfolja, hogy a (modern?) szabadelvűség önmagától és óhatatlanul bolsevizmusba rántaná a társadalmat: „Az a reakciós állítás, hogy a liberalizmusból szükségszerűleg következik a radikalizmus, ebből a szocializmus s ebből a bolsevizmus, épp olyan döreség, mintha valaki azt mondaná, hogy a nemi vágyból szükségszerűleg következik a nemi érintkezés s a nemi érintkezésből a nemi betegség.”²⁵ Ne vitassuk, hogy ez a szel-

23 m. zs. [Móricz Zsigmond]: *A halál mezszyjén*. I. m., 20. p.
24 Lásd Litván György: *„Magyar gondolat – szabad gondolat”. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. In: *Oktober üzenete. Válogatott történeti írások*. Osiris Kiadó, Budapest 1996, 61., illetve 105. p. (79. jegyzet).

25 Szász Zoltán: *Maximák és szentenciák*. Századunk, 1930, 449. p.

lemes mondat pontosan illik-e a tárgyra, amiről szól, számunkra ugyanis most az a fontos, hogy az említett ideológiai irányzatokat pontosan elhatárolhatóknak tartotta. Azt, hogy a szélsőjobboldallal is szembekerült élete során, bizonyára világos az eddigiékből. Az egyik 1927-es kritikájában tételesen is leírja, „nagyjában” helyes az a nézet, hogy az igazság a szélsőségek között van, de azt, hogy pont középen lenne, a maga részéről nem írja alá; az „aranyközéput” „olcsó általánosítás”, lehet, hogy e végletektől más-más arányban kell távol tartani magunkat. A két emlegetett véglet természetesen a fasizmus²⁶ és a bolsevizmus, de szerinte például ez is „kissé önkényes politikai térképfelvétel”, ugyanis például a liberalizmus jóval élesebb ellentétben áll a bolsevizmussal, mint a fasizmus.²⁷ Függetlenül azonban a szélsőjobb- és a szélsőbaloldali rokon vonásainak fölismerésétől, Szász a középtől balra állt – hogy mennyire és milyen változásokon-módosulásokon át, azt csak több évtizedes publicisztikai munkásságának részletes, pontos ismeretében lehetne megmondani; ennek első számú feltétele egy Szász-bibliográfia volna, a második pedig a legjellegzetesebb írásaiból összeállított kötet megjelenése. Balra állt a centrumtól különösen 1918 nyarán, s abból az írásból, ami alább következik tőle, talán támpontokat nyerhetünk annak a sokat vitatott kérdésnek a megítéléséhez is, hogy mi is volt az „őszirózás forradalma”, amelyhez ő azonnal csatlakozott. Következtes októberista volt, a Tanácsköztársaságot az első pillanattól kezdve elutasította. Az ő esetében szabályszerűen kimutatható, hogy az az ideológiai álláspont, mely szerint az utóbbi az előbbinek szándékos folyománya, legalábbis szakszerűtlen. Tekintettel arra a tisztázatlan, több ideológiai irányból is deformált vagy deformálni próbált képre, amely 1918-ról él, teljes terjedelmében idézem azt az írását, amelyet a forradalom reprezentatív kiadványába adott:

„Ez a rövid kis forradalom, akárcsak a Rákóczi szabadságharca, francia segítségben részesült. Fő szerzője Foch tábornok volt, aki július 15-én Château-Thierrynél megállította az utolsó német va banque offenzívát, s megindította a nagy visszaverő antant-offenzívát, mely eldöntötte a háborút az antant-javára. Ettől a perctől kezdve nyilvánvalóvá vált,

26 A könyv, amelynek kapcsán e cikket írta, olasz tárgyú, így tehát itt valóban a fasizmusról, Mussolini ideájáról és rendszeréről van szó, nem a német nácizmusról, amire utóbb ideológiai okokból kiterjesztették a fogalmat.

27 Szász Zoltán: *Bolsevizmus, fasizmus, demokrácia. Francesco Nitti volt olasz miniszterelnök könyve*. Láthatár, 1927. 1. szám, 4. p.

hogy hiába harcolunk, s katonáink lelkéből kitört a dac minden olyan fogalom, parancs, felsőbbség s rend ellen, mely őket mégis az ellenség ellen akarta hurcolni. Ebben különbözik a mi forradalmunk az oroszótól is, amely egy súlyosan megvert, de egyáltalában nem reménytelen helyzetű hadsereget vetett szét. Oroszországban azonban a polgári társadalom sokkal forradalmibb szellemű volt, mint nálunk. Ott a társadalom szállította a frontra a bomlasztó szellemet, nálunk a front reménytelensége volt az, amely felszabadította a főváros cselekvési merszét. S itt is a katonaság, ez a névtelen tömeg volt a forradalom hőse és megindítója; nem a munkásság például, amely úgy hallom, két nappal későbbre tervezte a maga forradalmi akcióját. Mikor 29-én este a katonák letépték rózsájukat s kényszerítették tisztjeiket ugyanerre, ez volt a nagy felszabadulás kezdete; bár a sapkán levő K-betű kétségtelemé teszi ennek a cselekedetnek király-fitymáló jellegét, azért nem is kell ezt egyenesen köztársasági párti demonstrációként felfogni. Ez általában a fensőbbség, a katonai parancsnokok, a harcba kényszerítő fegyelem ellen való tüntetés volt. A háború, a militarizmus ellen való tüntetés.

A mi kis forradalmunk uralkodó eszméje a pacifizmus volt tehát. Károlyi épp azért került a mozgalom élére, mert neki is fő uralkodó eszméje ez volt. Igaz, Károlyi függetlenség párti politikus is volt, s a forradalomnak éle némileg Ausztria ellen is irányult. Azt azonban kötvé hiszem, hogy Károlyi tudott volna egy Ausztriától elszakító forradalmat kibombantani egy meg nem vert s katonai szellemében meg nem döntött hadseregből. Ez azonban nem csökkent a forradalom értékét, már azt az értéket, amit képvisel. Mert azt meg kell jegyeznünk, hogy amilyen szép és vértelen volt ez a forradalom, oly rövid is volt; nem lefolyását illetőleg rövid, hanem az általa megtett társadalmi haladást illetőleg. A tömeg kikényszerítette a királytól, hogy Károlyit nevezze ki miniszterelnöknek. Károlyi letette a királynak az esküt, aztán visszakérte a királytól, s végül beigérete hat hétre az alkotmányozó képviselőház összeülését. Ez tehát csak egy nagy kezdet és egy reményteljes ígértet. Az igazi nagy forradalmi munkát ezután várjuk, s ennek a munkának nem szabad már csak a pacifizmus negatív eszméjének jegyében lezajlania, hanem a demokrácia, a népszabadság, a kulturális haladás pozitív eszméjétől kell megtermékenyülnie.²⁸

28 Szász Zoltán: *A forradalom uralkodó eszméje*. In *A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. – A forradalmi napok hiteles krónikája*. Szerkesztette: Gellért Oszkár. Légrády Testvérek kiadása, Budapest [1918], 117–118. p.

Az idézett szövegből azt látjuk, hogy a forradalom győzelme után az egyik új kormánypárt prominensének fogalmát sincs az államot – s így a „forradalmi vívmányokat” is – fenyegető veszélyekről; ez persze az új elit legtöbb tagjára igaz. A kibontakozást várja és sürgeti, nem tudatosítva azt, hogy a teljes összeomlás fenyeget – s az néhány hónapon belül be is következik. Nem tulajdonít nagy jelentőséget sem a cseh, a szerb és a román megszállásnak, sem a bolsevizmus magyarországi jelenlétének. Az orosz fogságból Kun Bélával együtt vagy legalábbis az ő útján nem csupán bolsevizálódott elemek tértek haza ekkoriban, hanem olyan katonák, így tartalékos tisztek is, akik látták, hogy a szervezett bolsevizmus hogyan csavarja ki a hatalmat a polgári demokratikus kormány kezéből. Sokan ezek közül a hazatérők közül a polgári forradalmat a kommunista diktatúrába való *logikus* átmenetnek tartották – itt a „logikus” nem a „szándékos” szinonimája –, és volt, aki megpróbálta az országot megállítani a lejtőn. Ám az is világos, hogy Szász pontosan látta: Károlyi pártja nem lehetett volna a forradalom kioldószerére és vezetésére alkalmas politikai tényező, ha a pacifisták nem fordítják föl a fővárost. Függetlenül attól, hogy Szász kevesellte a vívmányokat, jogos az az észrevétele, hogy 1918 októberének utolsó napjaiban pacifista tüntetésorozat tört ki, az embereknek a háborúból volt elégük – bár ez kétségtelenül igaz volt a forradalom előtti közhatalom képviselőire is: a fegyverszünetkérés bekövetkezett volna az őszirózsás promenád nélkül is. Nem egyik napról a másikra, de esetleg talán úgy, hogy az ország nem maradt volna fegyvertelen a szomszéd államok imperializmusával szemben. Az is lényeges momentuma Szász nyilatkozatának, hogy az utóbb népszerűvé vált nézetel szemben szerinte nem a hátszág pacifizmusa ásta alá a front hangulatát, hanem megfordítva, az alakulatok fordultak – s részben indultak meg – a hátszág felé, mert elégük volt a lövészárokból. Az hallható ki a szövegből, hogy valószínűtlen az a „forradalom” irodalmában lépten-nyomon fölbukkanó állítás, mely szerint a köztársaság kikiáltását a társadalom követelte a kormánytól. Másrészt viszont a tájékozottabb utókor bosszantására Szász „vértelen”-nek nevezi a forradalmat (mintha a meggyilkolt Tisza István híveit akarta volna provokálni ezzel); nem szól arról, hogy számos településen agyonverték a megdöntött közhatalom képviselőit – a jegyzőket –, hogy az úgymond forradalmi tömeg több helyütt rendezett véres pogromokat, hogy volt olyan város – Eperjes –, ahol az *újonnan alakult Nemzeti Tanács* tucatjával végeztette ki a fel-

lázadt – Szász logikája szerint tehát forradalmi – katonákat. Nemigen hihető, hogy ezt ő nem tudta volna. Mindenestre úgy látszik, hogy következetesen kitartott a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány mellett, s azoknak az eszméknek, amelyek ebbe a táborba vitték, a proletárdiktatúra idején egy páratlan forrásértékű, nyilvánosan elhangzott szövegben hangot is adott. Ezt rögzíti A *III. emelet* 12. főcímmel 1927-ben megjelent, s egyébként a Tanácsköztársaság utáni korszak néhány hónapjának élményeit rögzítő emlékezése. Szász 1921 júliusától 1922 január elejéig fél évet töltött a Markó utcai fogházban, s az ottani megfigyeléseit jegyezte föl e munkájában.²⁹ 1921-ben ugyanis cikket írt a magyarországi „közállapotokról”, ezek közül többnek a közlését viszont az akkor érvényben volt előzetes cenzúra nem engedélyezte. Erre ő a cikket elküldte a bécsi *antibolsevista*, októbrista emigráció orgánumába, Lovász Márton és Garami Ernő Jövő című lapjába. A külföldi sajtótermékekben való publikálást, amint azt könyve bevezetőjében írja is, semmilyen törvény nem tiltotta ugyan, viszont érvényben volt az 1921. III. törvénycikk, mely „a magyar nemzet megbecsülése ellen elkövetett vétésnek, bizonyos körülmények között büntettnék minősíti az olyan *valótlan* tények állítását, melyek alkalmasak a magyar nemzet megbecsülésének csorbítására avagy a magyar állam hitelénekrontására”. Szász esetében tehát elméletileg azon fordult meg minden, hogy igaz-e az, amit ezekben a cikkekben állított; börtönfölgjegyzései közreadásának idején már magától értetődőnek tartotta, hogy igaz a mindenki számára nyilvánvaló. Perében viszont nem alkalmaztak bizonyítási eljárást, elég volt arra hivatkozni, hogy Szász állításai „»köztudomás« szerint valótlanok”. Később azonban, amikor megkezdődött a különítmények tagjainak bíróság elé állítása, maguk a hatóságok bizonyították be, hogy

29 Stílusának fanyar objektivitásáról tanúskodják az alábbi részlet: „A Markó utcai fogházzal téves képzetek vannak elterjedve. Egyesek holmi kedélyes fogháznak tartják, ahol főleg a politikai foglyok számára a régi jó békebeli államfogházak szanatóriumi henyélsére emlékeztető élete kínálkozik. Mások, s ezek közelebb vannak az igazsághoz, az élclopkokban és rémregényekben jelentkező börtönéletet, melyet ide-oda futkározó patkányok s a földre helyezett korsó víz és darab kenyér tesznek jellegzetessé, képzelik belé ebbe a lipótvárosi tömegszállodába. A valóság valamivel jobb a második verziónál, melyet viszont veszedelmes megközelít a főkapitányság fogdája, ahol mint jeleztem, szintén szerencsém volt öt napig tartózkodhatni.” Szász Zoltán: *III. emelet* 12. *Emlékeim a bolsevista és Markó utcai fogházból*. A szerző kiadása, Akropolis bizománya, Budapest [1927], 40. p.

létezett „fehérterror”. Szász nem is mulasztja el megjegyezni, hogy a bírók és miniszterek sokszor tartalmilag szó szerint azonos módon nyilatkoztak erről, mint ő, inkriminált írásaiban.³⁰

Szász 1919. július 7-i beszéde és az általa fogalmazott deklaráció³¹ a sajtószabadságért vívott küzdelemnek a proletárdiktatúra idejéből származó egyedi, rendkívül értékes dokumentuma. A beszé-

30 Az érdekében megnyilatkozó szakmai szolidaritásról tanúskodik a Pesti Napló alábbi híre:

„– Az újságírók Szász Zoltánért. A Magyarországi Újságírók Egyesületének választmánya ma ülést tartott, amelyen dr. Kun Andor választmányi tag az egyesület elnökségével egyetértésben azt az indítványt terjesztette a választmány elé, határozta el, hogy az egyesület Szász Zoltán és Gergely Győző újságírók érdekében az igazságügyminiszter útján kegyelmi kérvénnyel fordul a kormányzó úr Ófőméltóságához. Az indítványhoz hozzászólt Rákosi Jenő, aki a következő beszédet mondotta: – Egy kegyelmi kérvényhez más indoklás nem kell, mint az, hogy akinél a kegyelem van, az gyakorolja ott, ahonnan a segítségért kiáltó szó hozzá eljut. Mi felkiáltunk oda, ahol a kegyelem lakozik: gyakorolja ezt a fejedelmi jogok legszebbjét és legszembetűnőbbjét a mi kollegánk javára is. Engem ugyan egy egész világ választott el Szász Zoltán irányától. Nem is egy egész világ, de tíz egész világ. Ez azonban nem számít, hiszen mi itt, akik együtt ülünk, hányféle nézetet képviselünk, hány divergens nézetet, hány ellentét ül itt egymás mellett! De a hivatás, a kollegialitás, a barátság, a tisztesség egy bizonyos egységbe köt bennünket, ahol mindnyájunknak szolidárisaknak kell lennünk egymással, egymásért és egymás iránt. Én, tisztelt uraim, olybá nézem magamat és Szász Zoltánt ebben a pillanatban, mint két szembenálló hadsereg katonáját. Küzdeünk, verekszünk, de hogy én ebben a küzdelemben egyelőre sértetlen maradtam és ép vagyok, azt köszönöm az Istennek, és azzal hálalom meg, mikor az ellentábor katonája sebesülten fekszik, hogy azt nem rúgom meg, hanem felemelem és segítségre sietek. Ez a katonabecsület és ez az újságíró-becsület is, és én is kérem, legyenek szívesek egyhangúlag hozzájárulni dr. Kun Andor indítványához. – Rákosi Jenő beszéde után a választmány minden további hozzászólás nélkül egyhangúlag hozzájárult az indítványhoz, amelynek végrehajtásával az elnökséget bízta meg. – Ezután Heltai Jenő, az egyesület alelnöke, visszapihentést vetve az egyesület múlt évi működésére, meleg szavakkal üdvözölte Márkus Miksa elnököt, megköszönve azt a fáradhatatlan munkásságot, amelyet a sajtó és az újságírók érdekében kifejtett. Az elnök válaszában kifejtette, hogy az elmúlt év legnagyobb eredménye abban mutatkozik, hogy az újságíró-társadalom egységét meg tudták őrizni és így ma egyesült erővel láthat hozzá az újságíró-társadalom ahhoz a nagy feladathoz, hogy a sajtószabadságot a maga teljességében kivívja, a lelki cenzúrát is megszüntesse, és a lapok szabad terjesztésének és kolportázsának jogát intézményesen biztosítsa. Pesti Napló, 1922. január 1., 12. p.

31 Szász Zoltán: *III. emelet 12. Emlékeim a bolsevista és Markó utcai fogházból*. I. m., 9–22. p.

det és a beszéd végén az újságírók elé terjesztett deklarációt, továbbá a másnapi kihallgatásáról készült összefoglalót a szerző a Markó utcáról leírt megfigyelései elé illesztette.

A gyorsírói följegyzés szerint csak kétszer szólította „hölgyeim és uraim”-nak az egybegyűlteket, s az első által kiváltott „tomboló zaj” hallatán meg is jegyezte, hogy számított erre a „kis vihar”-ra, amelynek „nagy elvi jelentősége” van. Ő ugyanis „lelki tolakodásnak” tartja, hogy emberek, akiknek más-más a véleményük, elvtársnak szólítsák egymást; „a lelki kínzás egy nemének” minősíti e megszólítás használatának kötelezővé tételét azok részéről, akik ezt rájuk parancsolták, s ezzel mintegy azt üzenik, hogy aki más kifejezéseket mer használni, lázadónak minősül. Már ebben a jelenségben is megmutatkozik, hogy a rendszer szánalmas utánzata az orosz forradalomnak, sőt, mindez a francia forradalomra megy vissza, amikor is kényszerből mindenki polgártárrá vált. A két szóhasználatban inkább a francia forradalom javára mutatkozik különbség, hiszen a *polgártárs* nem jelent többet annál, mint hogy valaki egy közösség egyenjogú tagja. A magyar polgár szó a *citoyenre* utal, nem a burzsoára – az elvtárs viszont pártállásra, világnézetre vonatkozik. De az elméleti szempont mellett más ok is a „rég jó” úr megszólítás mellett szól. Arról, hogy a konvencionális megszólításnak nincs nagy jelentősége, egy példával kívánja meggyőzni „az itt jelenlevő szervilis elemeket is”. „(A szervilis szóra nagy tombolás támad. A szólót az elnök rendreutasítja.)” A közelmúltban a parlamentben járván, Kun Béla lépett oda hozzá őt ünneplő hívei koszorújából, így szólítván meg őt: „Hogy érzi magát, kedves Szász úr!” A diktátor tehát nem csinál gondot abból, hogy úrnak szólítson valakit, akiről biztosan tudja, hogy nem az elvtársa. Ezután Szász a következő két mondattal vezeti be mondandóját: „Nem tagadom, hogy az alapérzésem, amelyből ez a felszólalásom fakad, a felháborodás és elkeseredés a kormány egész uralmi rendszere s főleg két legújabb intézkedése miatt. Ez a két legújabb intézkedés különösen a sajtót sújtja, s épp ezért tartom ezt a helyet, a Magyarországi Írók és Hírlapírók Szakszervezetének Otthonát arra hivatottnak, hogy erről a helyről ezek ellen a rendeletek ellen tiltakozás hangozzék.” Elítélő véleménye a diktatúráról, mint mondja, annak első napjától kezdődően élt benne; annak, hogy csak most szól róla, az az oka, hogy eddig nem tartotta érettnek az időt a cselekvésre. A hamarosan érkező közbekiáltásra, miszerint ő ellenforradalmár, precízen megjegyezte: tudta, hogy e megjegyzése „vihart fog előidézni”, de a

tény az, hogy amit ő és a hozzá hasonlóak tesznek, szabadságharc, nem pedig ellenforradalom.

Itt a gyorsíró a beszéd hatását így örökítette meg: „Tomboló taps, percekig tartó ünneplő helyeslés, őrjöngő ellentmondásokkal.” Ezért aztán Szász még szabatosabban tisztázta álláspontját: „Igen. Szabadságharc, küzdelem egy oly rendszer ellen, mely a kommunizmus s más délibábszerű ígérek hangoztatása mellett, mely a kommunizmus fogalmának egyszerű bitorlása mellett a legelvetemedettebb zsarnokságot és minden gazdasági és művelődési életnek elnyomását valósította meg.” Mondandójának a rendszer kezdetén még nem lett volna foganatja; a véleményét egyébként akkoriban is elmondta, csak éppen nem agítált mellette. Ugyanis kezdetben sokan elhítték a diktatúra propagandaszövegeit, s főleg „sok naiv hazafilélek, kesergő búsmagyar” gondolta azt, hogy a bolsevizmusba menekülés ráébreszti az országgal kegyetlenül elbánó antantot a helyzet súlyosságára, „észre térítheti” azt. Sokan meg azt hitték, hogy az Oroszországból kiáradó bolsevizmus a Rajnáig hódítani fog, ami az antanttal való újabb háborút idézi majd elő, mely azonban már nem két imperializmus, hanem a kapitalizmus és a proletariátus küzdelme lesz. Sokan gondolták úgy, hogy ezt az új háborút csak a proletariátus nyerheti meg, ezért idejében csatlakozni kell hozzá. Az a remény is élt sokakban, hogy az országhatárok ez utóbbi esetben megszűnnek majd, „amit a naivok az ország integrálódásával egynek véltek”. De volt még egy főok, és pedig az, hogy az emberek belenyugodtak a diktatúrába, mert elhítték, hogy a szabadságjogok elvesztése csak átmeneti állapot, amit a területi integritás érdekében el kell viselni. Ez a naivitás abból fakadt, hogy az emberek nem ismerték még a leninizmust, „ezt a félzásiai szadista tant, mely jön, mint egy szellemi szibériai szél, hogy elfagyassza a nyugat-európai kultúra egész virágzását, nem ismerték és nem fogták fel azt az egész hallatlan heresztrészi pervers célt, amit maga elé kítűzött”. Ő viszont olvasta Lenin *Állam és forradalom* című könyvét és Radek egyik röpiratát, s ez elég ahhoz, hogy megértse, miről is van szó – viszont azt is tudja, hogy a társadalom teljes szétverése csak évtizedekig tartó munka következménye lehet. A kísérlet végeredménye, ha sikerülne, *Az ember tragédiája* eszkimójelenetében ábrázolt állapotok megvalósítása lenne. De ha mégis „tűrhető eredménnyel járna” a diktatúra, akkor is föl kell tenni a kérdést, hogy szabad-e „egy halom diktatornak bármiféle szép remények fejében egy nemzedéket e nemzedék összes tagjainak megkérdé-

zése nélkül egyszerűen feláldozni”. Nem – hiszen mindenkinek joga van élete öncélúságának védelméhez, annak az egyetemes etikából levezetett tételnek a fönntartásával, hogy ne tegyünk másoknak azt, amit magunknak nem kívánunk; „de bizonyos, hogy az áldozathozatalnak ama módja ellen, amit a bolsevizmus prédikál, az emberi egyén öncélúsága nevében minden tisztességes embernek fel kell szólnia”. A közbekiabálásokra, hogy a világháború is mennyi áldozattal járt, Szász megjegyezte, hogy számított erre az ellenvetésre. Ugyanis „a háború nemcsak hogy mentsége – csak mentsége, nem igazolása! – a bolsevizmusnak, de magyarázata is. Azt is lehet mondani, hogy a bolsevizmus egy háborús pszichózisban megbomlott szocializmus. Azonban hiába emlegetik a háborút: soha egy gonoszottra való hivatkozással nem lehet egy másik gonoszottra igazolni”. Amikor a bolsevik diktatúra a háborúval takarózik, olyan, mint amikor a gyilkos betör valakihez, akinek az apját már valaki más megölte, hogy ő most az anyját ölje meg, s amikor a delikvens jajgatni kezd, ezt mondja neki: „Mit háborodsz fel azon, hogy én meg akarom gyilkolni az anyádat? Hát nem gyilkolta meg az én elődöm a te apádat?” Ez, mondta Szász, gyöngé mentség, mégis így hivatkozik a diktatúra a háborúra. Ezután tért rá fölszólalása közvetlen okára: arra a párt döntésre, hogy az átmenetileg meg nem jelenő lapokat meg kell szüntetni, alkalmazottaikat pedig „más tevékenységi ágakba” kell irányítani.

Ezt a történetet a magyar olvasók generációi évtizedeken át egy szinte hivatalossá vált kiadványból ismerhették meg. Lengyel József az 1918–1919-es események egyik fő irodalmi forrásában, a *Visegrádi utca* című emlékezésében nagy elégtétellel ír arról, hogy a proletárdiktatúra Közoktatásügyi Népbiztossága '19 nyarán úgy döntött, hogy a „feleslegessé vált újságírók”-at, akik indokolatlanul kapják meg a fizetésüket, vidékre küldik tanítónak. Főlegességé válásuk oka az volt, hogy a Tanácskormány értelmetlennek tartotta a polgári lapok megjelenését, hiszen az „igazság”-ot ugyanis csak az új államszervezet, vagyis a párt hivatalos szócsövei tartalmazzák és közvetítik. Lengyel jóval a bukás után Bécsből a Szovjetunióba emigrált, s Szibériában majdnem két évtizedet töltött el, előbb lágerben, később, kiszabadulva a drótsövények közül, száműzetésben. Csak az ötvenes években tért haza Magyarországra, ahol egész életműsorozatát több kiadásban is megjelentették, s ezekben a „forradalmak” idejéről szóló két emblematis mus művét, a *Visegrádi utcát* és a *Prenn Ferenc hányatott élete* című regényt is. A sajtószabadság elvi alapjai

SZÍN

szert természetesen abszurditás mindaz, amit Lengyel oly magától értetődően dicsőít a diktatúrán, de a hatvanas-hetvenes években, sőt, talán még a nyolcvanasokban is, volt némi hitele annak, amiféle állított; ezt a hitelességet azoknak a megrendítő novelláknak köszönhettem, amelyeket a szovjet „személyi kultusz”-ról írt. Nos, Lengyel, aki a proletárdiktatúra idején a tudatmanipuláció központi intézményében, a pártsajtónál dolgozott, a Vörös Újság rovatvezetője és az Ifjú Proletár főszerkesztője volt, így kommentálta a sajtó munkásaira vonatkozó döntést, az újságírók vidékre helyezését: „Én ezt túlzott és meg nem érdemelt gondoskodásnak tartottam. Nem úgy a most már ellenforradalmi levegőt szimatoló tegnapi felesküvők. Mert mind, mind felesküdt és »csatlakozott« az első napokban.” (Tudniillik a Tanácsköztársaságra, 1919 márciusában.)³²

Szász beszédének folytatásában tisztázza, hogy a két rendelet „rendkívül fontos szabadságjogokat szüntet meg”, a sajtószabadságot, illetve az újságírók, „egy eminenter proletárréteg” szabad munkaválasztásának jogát. A régi sajtószabadság távrolról sem volt teljes, az inkább a kiadók szabadsága volt, maga a sajtó pedig részben „korrupt, erkölcstelen és sekély volt”, mégis jóval magasabb szellemi és erkölcsi nívón állt, mint a diktatúra pártsajtója. (A gyorsírói följegyzés e pontnál már az egész termet betöltő „tomboló tetszés”-ről tudósít.) Még súlyosabb a második rendelet. Az nem bizonyos ugyan, hogy helytállóak a hírek, amelyek szerint az újságíróknak „méhészeti vándortanítóként”, „selyemtenyésztési felügyelőkként” vagy „analfabéta-oktatókként” kell majd dolgozniuk, de ez érdektelen: ott, ahol parancsra kell munkafajtát-választani, ott már zsarnokság van, „fegyház van”. (Itt a jegyzőkönyv „tomboló taps”-ot, „percekig tartó ünnepelő helyeslés”-t regisztrál.) Kun Béla azt állította, hogy a proletárdiktatúra a proletárság demokráciájával azonos, és ezt az újságírók akkor elhítték. A proletárság (így fölfogott) diktatúrája azonban „országára szóló ámitás”; vakreménynek bizonyult az, hogy a társadalom többségét kitevő proletárok a sajtó-, a szólás- a gyülekezési szabadság birtokában visszatérnek a nyugati típusú demokráciához: „Ami most van, az nem a proletárság diktatúrája, tehát nem is proletárdemokrácia, hanem egy kis csoport, néhány kommunista vezérnek katonai diktatúrája”, „rémuralom”. E ponton az egész termet betöltő óriási taps után az elnök figyelmeztette a szólót, hogy ne merészkedjék a

32 Lengyel József: *Visegrádi utca*. Magvető Kiadó, Budapest 1972 (Lengyel József összes művei), 248. p.

szólásszabadság határain túlra, mások közbekiáltották, hogy ne beszéljen a proletáriátus nevében. Ezt Szász visszautasította: igenis hivatottnak érzi magát arra, hogy a proletárok nevében beszéljen. Végül még egyszer hitet tett amellett, hogy a szabad véleménynyilvánítás joga végül a proletárdiktatúra végéhez és a politikai jogoknak mindenkire, így „az úgynevezett burzsoáziára” való kiterjesztésére is vezetnének. Ezután olvasta föl pár bevezető sor után az alábbi szöveget, amelyet aztán a jelenlévők többsége elfogadott – megbuktatván a szakszervezetnek a diktatúrát pártoló vezetőségét:

„Deklaráció

A Magyarországi Írók és Újságírók Szakszervezete erkölcsi kötelességének tartja, hogy állást foglaljon a Tanácskormány ama legutóbbi intézkedései ellen, amelyek a sajtó és az írók és újságírók eszmei és anyagi érdekeit súlyosan sértik.

Ezek az intézkedések: A szünetelő lapok likvidálásának elrendelése s az így működési kör nélkül maradó írók és újságírók más tevékenységre utalás céljából történő összeíratása betetőzik s mindenki számára nyilvánvalóvá teszik azt az eddig is alig leplezett igyekezetet, mely a gondolatoknak és véleményeknek sajtó útján való szabad közlését lehetetlenné akarja tenni. Az írók és újságírók szakszervezete tehát szükségesnek tartja a Tanácskormányt arra nyomatékosan figyelmeztetni, hogy ezzel az eljárásával az emberi jogok egyik legelsőbbjét s az emberiség politikai fejlődésének egyik legértékesebb vívmányát és szimbólumát: a sajtószabadságot tiporja el. Bár tagadhatatlan, hogy proletárdiktatúrától ment társadalmakban is a sajtó szabadsága sok visszaélésre adott alkalmat s temérdek korrupciónak volt a szülője, bizonyos, hogy egy ilyen megkötött és beszennyezett szabadságú sajtó is erkölcsileg még mindig magasan felette áll egy katonai diktatúrát szolgáló pártsajtónak.

De nemcsak a sajtószabadság megfojtása ellen kell felemelnünk tiltakozó szavunkat, hanem egy ezzel vetekedő másik igazságtalanság és zsarnokság ellen is. Éspedig ama önkény ellen, mely oly pályára vagy tevékenységi körökre akarja kényszeríteni az újságírókat, vonakodás esetére életheletőségük megvonásával fenyegetve őket, amelyek sem hajlamaiknak, sem képességeiknek meg nem felelnek. A politikai hatalom alapján történő kényszermunkáltatás nemcsak az egyén munkaválasztási szabadságát és méltóságérzését sérti mélyen, de egyszersmind beviszi a társadalomba a fegyintézetek szellemét, a rabszolgaság színvonalának közéletébe süllyeszti le egy huszadik századbeli

közösség életét, és feltartóztathatatlanul gazdasági és művelődési leromlás idéz elő.

A magyar sajtó munkásai, akik közé nemcsak a szorosan vett újságírók, de a publicisták, a társadalomtudományi és szépirodalmi írók előkelő táborába, tehát az ország szellemi elitjének nagy része is számítandó, egy ilyen kormányzati irányzattal szemben szükségesnek tartja ennek a deklarációnak a kibocsátását. Saját lelkiismeretének s a történelem és a kialakuló magyar társadalomnak ítélőszéke előtt nem állhatna nyugodtan, ha a sajtószabadság temetésének mai napján nem hallatta volna ezt a tiltakozó hangot.”³³

3

Az éjszakát Szász baráti tanácsra nem töltötte otthon. Nem volt kétsége az iránt, hogy forradalmi törvényszék elé fogják állítani, ám nem akart éjszaka az „egyéni akció”-ikról ismert Lenin-fiúk, „e sötét pribékek” kezébe kerülni. Aznap este és éjjel keresték is már: detektívek a szakszervezetben, Lenin-fiúk otthon. Másnap Korvin Ottó elé vezették – a többi lefogott újságíró után; ő volt az utolsó –, a Parlament épületébe. Ezt Lengyel Józsefnek a diktatúra idején több kiadásban is rongyosra olvasott könyve így írja le:

„A következő Szász Zoltán volt.

– Ide hozatott, Korvin úr, mit kíván tőlem?

33 Szász Zoltán: *III. emelet 12. Emlékeim a bolsevista és Markó utcai fogházból*. I. m., 20–22. p. A beszédet a második világháború után, még az újabb kommunista diktatúra kezdete előtt obskúr módon bírálta Szász egyik állítólagos híve:

„Nincs rajta mit szépíteni: indulatosságában és hatásában, szubjektív és objektív, s még rikító kifejezéseiben is: maga a tömény ellenforradalom volt ez a naiv és a történelmi pillanatot még csak nem is kapiskáló beszéd. [...] [...] A belügyi népbiztosság politikai nyomozóosztályának parlamenti helyiségében, Sallai Imre jelenlétében maga a főnök, Korvin Ottó hallgatta ki. Beszédének minden szavát fenntartotta, sőt még tetézte is; csak azt hangsúlyozta, hogy neki a fehérekhez, »semmiféle royalista, klerikális Vendée-hoz« nincs köze (nem is volt), sőt éppen az keseríti el, hogy »Önök a progresszió múltjának örökségét elherdálják«, s egy várható ellenforradalmi reakció rémségeit jövendölte. De épp az volt a baj, a meghökentető és szomorú, hogy az ő bösz ellenforradalmi beszéde nem a fehérek, hanem az addigi progresszív polgárság részéről hangzott el. Nagynevű publicista gáttalan szajtépése volt, múltjának, még októbrista múltjának is intakt hitelével, aki azonban a maga elvi világában tökéletesen megbokrosodott.”
Rónai Mihály András: *Szász Zoltán. Az utolsó girondista*. In uő: *Magyar toll. Szépirodalmi Könyvkiadó, [Budapest] 1991, 58. p.* (Az írás eredetileg 1947-ben jelent meg, a *Politika* című lapban.)

Szász Zoltán nagyon kimérten beszélt, nem elvtárszott, és evvel rögtön megnyerte Ottó szimpátiáját. Szász Zoltán volt az egyetlen, aki Korvin előtt kijelentette, hogy nem kommunista, hogy ellenzi a diktatúra módszerét.

– Erről majd még vitázunk, Szász úr – mondta Ottó. – Egyelőre úgyis a mi vendégünk marad.”
Lengyelnél itt csillag, csillag alatt: „Szász Zoltán a Korvin-perben mint tanú szerepelt. Minden szavából érződött Korvin Ottó iránti megbecsülése, az ellenforradalom megvetése. (Szerző megjegyzése. 1956.)”³⁴

Ebből két szellemileg egyenrangú partner rangos, érveket ütköztető vitájára következtethetünk. A valóság Szász leírásában, aki még a kihallgatás napján jegyezte le emlékeit,³⁵ némileg másképpen fest. Az ideológiai különbség mellett belejászhat ebbe a tárgyszerűség eltérő foka is. Lengyel József azt állítja, hogy jelen volt Szász és Korvin „találkozásánál”, de ez nemigen hihető; az újságíró szerint a „belügyi népbiztosság politikai nyomozóosztályának főnöké”-n kívül a „Szamuely-dinasztia” egyik tagja, az összeszorított szájú, „erősen patológikus hatású” Sallai Imre (nevét Szász nem tudta pontosan, nála „Sallay vagy Sarlai” szerepel), egy jegyzőkönyvvezető nő és egy vasmunkás alkotta a bíróságot. Egy Lenin-fiú volt még ott, aki szünetlenül a kézibombájával játszott. Az első – „némi színpadi csend után” feltett – kérdésekre – igaz-e, hogy előző nap beszédet mondott a szakszervezetben, amelyben támadta a kormányt; mi volt ennek tartalma – Szász, néhány órával későbbi följegyzése szerint, ennyit válaszolt: „A proletárdiktatúrának, a tanácsrendszernek s általában az egész leninizmusnak a bírálatát adtam. S tettem ezt abból az alkalomból, hogy a kormányzótanács a szünetelő lapok végleges beszüntetésével félreérthetetlenül a sajtószabadság eltiporójává lett.” A következőkben, ismét rövid kérdésekre válaszolva, elismételte, hogy régen nagyobb volt a sajtószabadság, tagadta, hogy a burzsoáziát védené (Korvin szerint ugyanis annak volt „uszályhordozója” az egész szakszervezet), s fölszólította faggatóját, mondja meg, hogy személy szerint ellene mi a kifogásuk. Az – úgy tűnik föl, nem maradéktalanul őszinte – „unott türelmetlenség”, amivel beszélt, valószínűleg tényleg imponáló volt, Korvin rátért a konkrétumokra: valóban azt állította-e, hogy amit tesz, nem ellenforradalom, hanem szabadságharc? Ez volt – válaszolta ő – egyik fő tétele, s azt kívánta jelezni ezzel,

34 Lengyel József: *Visegrádi utca*. I. m., 253. p.

35 Szász Zoltán: *III. emelet 12. Emlékeim a bolsevista és Markó utcai fogházból*. I. m., 23–32. p.

hogy nem tartozik a klerikálisok és a királypártiak közé; ő a szabadságjogokért küzd, ez pedig a forradalmak „nemes alkateleme”. Mondotta-e, hogy Magyarországon nem forradalom van, hanem rémuralom? Ezt is elismerte, „kissé csodálkozva azon, hogy ezt valaki kétségbe vonhatja”. Ekkor hagyta el Korvint a türelme:

„- De hiszen ha rémuralom volna, akkor ön nem volna itt, akkor önt a terrorfiúk már rég megölhették volna.

- Ettől tartottam is. Különb is nem mondom, hogy ami itt van, az a rémuralom csimborasszója. Meglehet, hogy csak a rémuralom gerlachfalvi csúcsa. De nekem ez is elég. S hogyan is vonhatják önök kétségbe a terror létezését? Hisz egész Budapest látta heteken át a Teréz körüti Batthyány-palota vörösdrapériás homlokzatán a felírást: »A hadügyi népbiztosság politikai terrorcsapata.«

Ez az emlékeztetés nagy zavart idézett elő. Észrevettem, hogy elevenre tapintottam.

- Igen, vagy két hétig... De aztán bevonták.

Ezt Sarlai [sic!] mondta.

- Az meg lehet. De azért a Lenin-fiúk megvannak. A forradalmi törvényszék fennáll. A letartóztatások nem szünetelnek. Mindez pedig rémuralom.

Újra csend támadt. Korvinék elvesztették a reménységüket, hogy legalább ezt az állítást letagadjam. Ekkor lépett elő a vészbíró egyik tagjának intésére a fegyverével játszadozó Lenin-fiú, akinek jelenlétéről Szász addig nem tudott, de ezután sem zavartatta magát. Korvin aztán földerült, újabb ötlete támadt. Igaz-e, hogy Szász világcsalásnak, a nép bizalmával való visszaélésnek nevezte a proletárdiktatúrát? A válasz: Lenin nyomán osztályuralomnak nevezte; csakhogy itt még csak nem is proletárdiktatúra van, hanem egy imperialista oligarchia katonai terrorja. S amikor azt firtatták, hogy honnan vette a bátorságot ahhoz, hogy így beszéljen a tanácskormányról, a sajtószabadság eltiprása miatti elkeseredés mellett arra hivatkozott, hogy ehhez a tanácsköztársaság akkoriban megjelent alkotmányának nyolcadik, a proletárokat megillető, részletesen felsorolt szabadságjogokat biztosító pontja alapján joga volt. Kihallgatói átmeneti zavarában ismét Korvin kapta el a mentőövet:

„- Ez az alkotmány még nem lépett életbe. Most még diktatúra van.”

A kihallgatás itt megszakadt. Korvint kihívták a szobából, ahová kiszáratva bosszús arccal érkezett vissza. Mint utóbb kiderült, ekkor érkezett meg Kun Béla üzenete: az olasz antant-misszió vezetőjének, Romanelli alezredesnek a figyelmeztetése nyomán Szász ügyét le kell zárni. Innentől

aztán a kihallgatás beszélgetéssé alakult át. Korvin ekkor már „barátilag” kérdezte meg az újságíró, hogy mit tenne a tanácskormány helyében. Szász – aki akkor még nem tudhatta (esetleg megérezhette), hogy szabadon fogják engedni, meglepődött ugyan, de aztán válaszolt: elmondta, milyen lépések folyamán hajtáná végre a diktatúra lebontását, amelynek végén a megválasztott nemzetgyűlés döntene a népbiztosok és a többi vezér sorsáról.

„Korvin merengve hallgatta ezt.

- Itt még nem tartunk – szolt önmagához.

Aztán indulatosan felém fordult:

- Csak még egyre kérek feleletet. Ön, mint maga is mondta, nem burzsoá. A proletárdiktatúra proletárdemokrácia. Miért támadja akkor olyan dühösen a tanácsrendszert?

- Miért... istenem. Ezer és egy okból. A legfőbb az, mert önök elpazarolják a szocializmus, a haladás, a fölvilágosultság egész erkölcsi tőkét, s olyan példát nyújtanak az önök után következő másik reakciónak, amire az legmerészebb álmaiban sem mert gondolni. Mert azok már most is örülnek. Ez a reakció, majd ha eljön az ideje, vissza fog fordulni a diktatúra felé, s azt fogja mondani, amit *A velencei kalmárban* Antonio mond Shylocknak: »Köszönöm, zsidó, hogy erre megtanítottál.«,

Korvin úgy tett, mintha a bizottságnak határoznia kellene. Pár percre kiküldték Szászt a szobából, majd közölték vele, hogy hazamehet; másnap értesítik a döntésről. Ez utóbbi – az értesítés – nem történt meg. A személykövetőt Szász nem sokkal később azonosította a vendéglőben, ahová betért vacsorázni, s ahol éppen azon „tépelődött”, hogy savanyúkáposztát rendeljen-e, vagy pedig árpakását. Ez volt a választék.

4

Nem tartom kizártnak, hogy van olyan olvasó, aki abban az utolsó mondatban, amit Szász a Shakespeare-dramára alludálva Korvin Ottónak mondott, nyílt antizemita utalást lát. Ez tévedés; Korvin sem így értelmezte. Szász Zoltánt a filozofák közé sorolták, sőt sokan – nem tudván családi prehistorikumáról – zsidónak tartották őt. Az az egyetlen könyve, amelyről még nem esett szó, éppen a zsidókat sújtó előítéleteket próbálta elhárítani – gyaníthatóan nem sok sikerrel. Erről a könyvről tudomásunk szerint egyetlen recenzió született; arról, hogy hány példányban fogyott el, nincs adat. Nyelvezete azonban aligha tette alkalmassá arra, hogy meggyőzze az övével ellentétes vélemények híveit. Szász fölvilágosult gondolkodónak tartotta magát, és gondolatfűzéséből arra következtethe-

tünk, hogy a tételes vallásokat valamiféle babonáságoknak, a társadalomba begyűrűző közvetlen hatásokat pedig károsaknak tartotta. Úgy tűnik föl, így gondolkodott a zsidó ortodoxiáról is. 1919 után azonban a legnagyobb tragédiának „a magyar öntudatra lidércnyomásként nehezedő antiszemitizmus szörnyetegé”³⁶ látja, ezért aztán aprólékosan sorra veszi mindazon elemeket, amelyekből ez az érzület fakadhat. Részleteiben nem követhetem a roppant sűrű szöveget, de néhány fontos részletére utalni akarok. Szász nagy figyelmet szentel az úgynevezett „fajkérdés”-nek; utal az antropológia eredményeire és a benne rejlő távlatokhoz képest még kezdetleges állapotára, de azt például levezeti, hogy egységes zsidó rassz éppúgy nincs, mint ahogy másféle, így magyar sem, sőt, számos, a zsidóságban kimutatható rasszjeggel a magyarokban, illetve az eredeti magyarsággal keveredett csoportokban is ott lehet. Sőt, a zsidó vallás követői már az ősmagyarságban is ott voltak bizonyára (itt hivatkozik Spenglerre, aki szerint 955-ben körülmetélt mongolok is maradtak az augsburgi csataterén³⁷). Meghökkenítő viszont, hogy Szász, miközben fölveszi a harcot a fajelmélettel, egy valószínűleg hasonlóképpen tudománytalan elméletet hirdet. Ebben nem volt egyedül a polgári radikálisok közül; aki forgatta a Huszadik Század vaskos köteteit, ott is találkozott a „fajnemesítés” teóriájával. Nem vitás, az egész magyarországi polgári radikalizmus legsebezhetőbb pontjai közé tartozik spencerianus volta, illetve a társadalomnak természettudományi organizmusként való fölfogása, amiből aztán logikusan következik a rasszokkal való bibelődés; Szász azt állítja, hogy az eugenikának fontos jövőalakító szerepe lehet. A zsidóságnak eleve afféle jellegzetességeket is tulajdonít, mint az antiszemiták, csak ő „visszajáról” nézi és értékékként tételezi azokat. Szerinte a zsidóság nem faj[ta], nem nemzet (bár keleten bizonyos csoportok ilyen „tüneteket” is mutatnak), hanem elit. Ez persze főleg az európai és amerikai zsidókra vonatkozik, és a történelmi sorsból meg a sajátos kultúraértelmezésből ered. Meglehetősen életidegennek látszik az is, hogy a zsidóságnak általa tulajdonított értékeket csak az asszimilánsoknál ismeri el, a vallásos, főként az ortodox zsidókat „vallási szokásaiknak maradisága” szerinte képtelenné teszi a beilleszkedésre. Mint ahogy a hittételekhez való szigorú ragaszkodás szerinte minden felekezet esetében kizárja a modern eszmevilághoz való kapcsolódást. Az bizonyos, hogy az afféle aforizmái, mint például az, hogy „A zsidóság se nem faj, se nem nemzet, hanem

36 Szász Zoltán: *Magyarság és zsidóság*. I. m., 4. p.

37 I. m., 204. p.

rang”³⁸, aligha lehetett alkalmas a társadalmi vitára; vélhetően lerombolhatta az egész könyv azokra való lehetséges hatását, akik egyébként hajlamosak lehettek volna belátni Szász számos természettudományi, közösség-lélektani, történeti argumentációjának igazát. Mert egyébként – bár érezhető az írónak a zsidók, főként az értelmiség, a gazdasági szakemberek iránti rokonszenve, illetve jóval erősebben bírálja a keresztényeknek a zsidókhoz való viszonyát, mint fordítva – középponti helyet foglal el gondolatmenetében, hogy „Se az az antiszemita álláspont nem helyes, hogy a zsidók üldözöttségének és becsmérlő társadalmi megkülönböztettségének tisztára a zsidók az okai, se viszont az a zsidó állítás, hogy az egész zsidókérdés antiszemita találmány”³⁹. Semmilyen ésszerű indítékot nem lát a szerző a magyarországi keresztények és zsidók, illetve zsidó és keresztény magyarok együttműködésének megakadályozására, sőt a célnak épp az egybeforrást tekinti, aminek két feltétele van. Az egyik az, hogy a keresztények ne a gúny lehetséges tárgyát, hanem a követendő mintát lássák a zsidóságban, a másik a zsidóság asszimilációja – de nem valamely tételes keresztény valláshoz, nem is egy elavult viselkedési mintához, hanem egy kialakulandó, s ha jól értem, közös munkával létrehozandó magatartástípushoz. Ennek fő akadálya szerinte az asszimilálódók részéről a zsidó ortodoxia, amelynek szokásrendszeréről, amint állítja, nem felel meg a korkövetelményeknek. Kétségtelen, hogy mindez csak igen elnagyolt, durva vázlata a könyv nem is gondolatmenetének, csak néhány fontosabb tételének, s nem pótolhatja annak elolvasását. Az viszont talán kiderül ebből, hogy a szerző most is igyekezett álláspontját minél több irányban népszerűtlenné tenni. Végezetül még egy rövid kiegészítést akarok tenni gondolkodónk egy későbbi, hasonló tárgyú, de rövidebbé miatt áttekinthetőbb – a könyvben lévőkkel rokon gondolatokat is tartalmazó – írásának ismertetése révén.

Néhány évvel később egy többszerzős füzetben jelent meg Szász Zoltánnak *A zsidó öngyűlölet* című tanulmánya,⁴⁰ amelynek címét az első bekezdésben maga korrigálja, mert az öngyűlölet túlságosan kiterjesztett terminus; „Beszéljünk egyszerűen – mondja – csak zsidókról, akik nem akarnak zsidók lenni”. Tézisei a következők: a nemzeti vagy felekezeti közösségekbe beleszületünk, ezek

38 I. m., 254. p.

39 I. m., 180. p.

40 Szász Zoltán: *A zsidó öngyűlölet*. In *Önantiszemitizmus*. [Írta] Szász Zoltán, Hevesi Simon stb. Budapest, 1931, Forum nyomda (Pálma könyvek [1.]), [27]–35. p.

a maguk tagjává „preparál”-nak ugyan, de ez a hatás nem feltétlenül végleges; lehet, hogy valaki felnőttként ébred rá arra, hogy ez a közeg számára nem megfelelő. Az „öröklött tulajdonságokból álló rasszközösségből” „nehéz, sőt lehetetlen” kilépni – például ha valaki négernek születik, nemigen változtathat ezen. A nemzeti vagy felekezeti közösségekbe való betagozottság viszont környezeti hatások következménye, tehát megváltoztatható. Az eredeti nemzeti közösségekbe való kilépést árulásnak szokták tekinteni, erkölcsstelségnek tartják, s valóban, a könnyű nemzetváltásból „sekély lelkiség”-re következtethetünk, de a nemzetével szemben gyakorolt kritikára az embernek joga van, s nem hihetetlen, hogy valaki egy másik nemzeti közösséget „magasabbrendűnek, vonzóbbnak” minősítsen. Az átkozódás tehát célt téveszt. Azonban még az anyagi érdekből történő nemzetváltás sem „züllési tünet”. Minthogy a zsidóság nem rassz – hanem inkább (bár ez sem fedi pontosan) felekezet –, rá is a főntiek érvényesek. De felekezet jellege mellett a zsidóság ráadásul egy évszázadok óta üldözött közösség is – elitnép, kiválasztott csoport, ha nem is úgy, ahogyan az a Bibliában áll –, az ebből való kilépés még sajtáságosabb eset. Csakhogy a távozás, a kitérés nem feltétlenül hitárulás – „Magam is azt vallom, hogy a kikeresztelkedő zsidók túlnyomó nagy része nem azért szánja magát erre a lépésre, mivel meggyőződött a keresztény vallás igazságáról” –, mert akik ezt választják, olyan „szorongatott helyzetből” lépnek ki, amit nem maguk választottak. Ráadásul az elhagyott közösségért kívülről is lehet tenni, és a cél éppen az üldözés tompítása, illetve megszüntetése. A másik nézetben tehát a zsidóság nemcsak felekezet – nem is nemzet, amelynek jegyeit legfeljebb keleti töredékei mutatják föl –, nem is rassz, hanem elit, amelyből kilépni a kikeresztelkedés révén „züllés és hanyatlás”. A kilépés nem önmagában idézi föl a zsidósággal való „ellenszenvezés”-t, de következményként ez valóban kialakulhat, „éspedig éppen annak a támadó és becsmérlő kritikának visszahatásaként, mellyel ezt a kilépést zsidó oldalról kísérik”. Van még egy itt említendő jelenség. Egységes zsidó rassz nincs ugyan, vannak azonban náluk gyakori „testi és lelki típusok”, s léteznek Észak- és Kelet-Európában zsidók és nemzsidók által általánosan „zsidós”-nak tekintett jegyek. Sokszor előfordul, hogy valaki, aki e típusba tartozik, nem rajong e típusjegyekért, s „legalább arra törekszik, hogy azt a szociális kategóriát, mely ennek a típusnak tenyésztelepeként van elismerve, otthagyja, és így könnyebben elvegyüljön a más típusúak tömegé-

ben”. Ez utóbbi, mely esztétikai és nemi ellenszenv formájában jelentkezhet, már valóban öngyűlölet. Itt aztán olyan gondolat következik, amely – látszólag? – ellentmond Szász korábbi könyve következtéseinek: „Sokan bizonyára azt tartják, hogy a zsidó közösségből való kilépésnek, a kikeresztelkedésnek, sőt a zsidóságból való menekülésnek ezeket az eseteit túlságosan enyhén ítélem meg. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy az itt jellemzett magatartások és viselkedések az emberi tetteknek valami különösen üde bokrétyját alkotják. Sőt ellenkezőleg: nagyobbára az emberi hiúság, önzés és haszonlesés illattalan kelyhú kivirágzásai. Az ilyesmi ellen azonban nem az egyes egyének dörgedelmes, átkozódó megbélyegzésével lehet eredményesen küzdeni, hanem csupán olyan harc útján, mely az egész keresztény–zsidó társadalom állapotainak megváltoztatására törekszik.” Csak a zsidóságon belül végrehajtott munkával nem lehet célt érni. A végső megoldás ez: „A zsidók és az őket környező keresztény lakosság élete annyi érdekszállal, annyi kultúrközösséggel, annyi civilizációs kapcsolattal, az asszimiláltság annyi kétségtelen és visszacsinálhatatlan tényével van együvé szövődve, hogy egy új gettót felépíteni minden ilyen célzatú sóvárgások, sőt törekvések ellenére sem lehet. A zsidó egyén, ha anyagi érdeke, ha nemi vágya, ha esztétikai ízlése kihajtja a zsidóságból, semmiféle utánaküldött becsmérléssel és átkokkal ebben nem akadályozható.

Ellenben igenis lehet dolgozni olyan politikai rendszerek, olyan szellemi és erkölcsi légkörök létrejöttén, melyekben nem is vetődhet fel az a helyzet, hogy a zsidónak akarata ellenére meg kelljen tagadnia származását, oly állapotok kialakulásán, hogy az állam s az egyén, ebben az esetben a keresztény egyén, minden körülmények közt természetesen magánügynek tekintse azt, hogy valaki zsidó. A zsidóságnak az ilyen állapotok a hasznosak, mert a zsidó tehetség, kultúrösztön és szorgalom ilyen körülmények között hasonlíthatatlanul szabadabban érvényesülhet és magasabbra emelheti hordozóját, mint bármiféle önérzetes, de elzárkózott belső zsidó megújulás. Arra kell tehát a zsidóságnak is törekednie, hogy az az egész társadalom, melyben a zsidóság a kereszténységgel így összeszővődve él, az általános emberi együttérés, a politikai demokrácia, a kulturális liberalizmus s egy szociális szellemű gazdasági élet eszméjével telítődjék és intézményeit alakítsa ki. Ily állapotok között majd ritkább lesz a zsidók állítólagos öngyűlölete, s ha ilyesmi mégis lesz, az enyhébb jellegének megfelelőleg szelídebb és megértőbb nevet is fog kapni.”

Filep Tamás Gusztáv